УДК 373.3

А.В. Әхтәмова

XX ГАСЫР БАШЫНДА УФА ГУБЕРНАСЫ БАШЛАНГЫЧ БЕЛЕМ МӘКТӘПЛӘРЕ

Статья посвящена изучению начальных мусульманских школ (мөселман башлангыч (ибтидаи) мәктәпләре) Уфимской губернии начала ХХ века. Под влиянием обсуждения законопроекта «О введении всеобщего начального обучения в Российской империи» мектебе становятся объектом широкого общественного интереса. В конце 1911 года на Уфимском губернском земском собрании было принято решение об изучении состояния местных мектебов. По данным земской статистики, из 2615 мектебов 1610 считались организованными, большинство из них были мужскими (1335), а 1005 – неорганизованными (домашнее обучение), с преобладанием женских (557) и смешанных (337) мектебов.

Ключевые слова: образование, мектеб, Уфимская губерния, Уфимское губернское земство, статистичекие данные, татарская дореволюционная пресса.

The article is devoted to the study of elementary muslim schools in the Ufa province of the early XX century. Under the influence of the discussion of the bill «On the introduction of universal primary education in the Russian Empire», the metebe becomes an object of wide public interest. At the end of 1911, at the Ufa Provincial Zemstvo Assembly, a decision was made to study the state of local mektebs. According to Zemstvo statistics, out of 2615 mektebs, 1610 were considered organized, most of them were male (1335), and 1005 were unorganized (home schooling) with a predominance of female (557) and mixed (337) metebas.

Keywords: education, mekteb, Ufa province, Ufa provincial zemstvo, statistical data, tatar pre-revolutionary press.

XIX йөз ахыры – XX гасыр башы – татар милли мәгарифенең чәчәк ату, тәрәккыйпәрвәрләр, зыялы затларның йолдызлыгы кабынган тарихи чор. Татар халкының гасырлар дәвамында калыпланган милли белем бирү системасы, аның башлангыч баскычы булган ибтидаи мәктәпләрдә уку-укытуны камилләштерү XX гасыр башында төрки-татар җәмәгатьчелеген борчый, бу өлкәдә эзләнүләр, уй-фикерләр алышу бүген дә әле эзлекле дәвам итә.

1906–1913 еллар аралыгында «инородецлар» өчен башлангыч училищелар турында «Кагыйдәләр» кабул ителә (1906 ел, 31 март; 1907 ел, 1 ноябрь; 1913 ел, 14 июнь). Туган теленә вә иманына афәт янаганын сизеп алган татар зыялылары вакытлы матбугат аша, Дәүләт думасы мөнбәреннән, төрле җыелышларда һәм съездларда, патша хөкүмәтенең мәгариф өлкәсендәге сәясәтен фаш итеп, халыкның милли үзенчәлеген саклап калу мәсьәләләрен күтәреп чыга.

Уфа губернасы мөселман мәктәпләре турында бай статистик мәгълүмат земство хезмәткәрләре тарафыннан туплана. Бүгенге көн-

дә архив чыганакларыннан тыш, милли матбугат, земство оешмалары материаллары – ата-бабаларыбызның белем бирү системасы турында кыйммәтле чыганак. Мәкаләбез, беренче нәүбәттә, XX гасыр башы татар вакытлы матбугаты һәм Уфа губернасы земствосының статистика мәгълүматларына нигезләнә.

Уфа губернасының тәүге үзенчәлеге – мөселманнар иң күп яши торган төбәкләрнең берсе булуында. Россия империясендә 1897 елгы Беренче гомуми халык санын алу материаллары буенча губернада яшәгән халыкның яртысы – мөселманнар (49,88%) [Первая..., с. VII–VIII, 48–57].

Татар вакытлы матбугатында мәгариф мәсьәләләренең чагылышын өйрәнгән галимебез Н.Ә. Ваһапов: «Рус булмаган халыкларның мәгарифенә карата дәүләт сәясәтенең чагылышы дәүләткүләм гомуми мәҗбүри башлангыч укуга күчү ниятендә һәм земстволар үткәргән сәясәттә дә күренгән. Бу планнар да, земстволарның мәгарифкә мөнәсәбәте дә матбугатның игътибар үзәгендә торган», – дип яза [Ваһапов, б. 47].

Мөселман мәктәпләре хакында мәгълүмат туплау мәсьәләсе 1911 елның 17 декабрендә Уфа губерна земствосы җыелышында күтәрелә һәм уңай карар кабул ителә. Соңрак бу хакта мөселманнарның фикерен белергә теләп, Уфа губерна земство управасы киңәшмә үткәрә. Губерна һәм өяз земство вәкилләреннән тыш, бу иҗтимагый чарада «Мәхкәмә-и шәргыя»дән ике вәкил, Уфа губернасы мәхәлләләреннән өч имам һәм 14 мөселман зыялысы (шул исәптән укытучы-мөгаллимнәр) катнаша. Нәтиҗәдә, махсус комиссия төзелеп, мөселман мәктәпләрендәге уку-укыту барышын өйрәнү буенча җитди эш башкарыла [Вакыт, 1913, 8 декабрь; Обухов, с. 5].

Әлеге комиссия тарафыннан мәхәлләләр өчен сөальнамә (115 сораудан торган программа) һәм мөрәҗәгатьнамә әзерләнә. Аларны адресатларга тарату максатыннан, «Мәхкәмә-и шәргыя Ырынбургыя»ның мәгълүматларына таянып, губерна управасы Уфа губернасындагы мәктәп мөдирләре исемлеген дә төзи. Ниһаять, 1912 елның ноябрь аенда һәр имамга татар телендә мөрәҗәгатьнамә, сөальнамә, мөгаллимнең шәхси карточка формасы, «Нәрсә ул земство» («Что такое земство») исемле рисалә тапшырыла [Обухов, с. 5, 123].

1913 ел азагына Уфа губернасындагы 2615 мәктәптән хәбәр килә, әмма тулы «канәгать итәр дәрәҗәдә» җавапны 500 чамасы мәктәп мөгаллиме генә бирә. Шул ук вакытта «Вакыт» газетасы, Минзәлә өязе земство управасының рәсми чыганакларына таянып, «300 ләп мәхәлләнең мәктәпләре барлык-юклык хакында бөтенләй мәгълүмат килгәне юк», дип яза [Вакыт, 1913, 8 декабрь]. Искәртик, 2615 мәктәптән 1610 сы монтазам (рәтле, тәртипкә салынган) мәктәп икәне (ирләр мәктәбе күпчелекне алып тора (1335)), 1005 мәктәптә тәгълим хосусый йортларда (аның күбрәге хатын-кызлар мәктәбе (557) һәм катнаш мәктәп (337)) оештырылган булуы ачыклана [шунда ук]. Гомумән, статистик анализ 90936 укучысы (ягъни алар Уфа губернасындагы

барлык мөселман халкының 5,8% ын тәшкил итә) булган 1568 мәктәп[1] биргән тулырак материаллар нигезендә ясала [Обухов, с. 23]. Әүвәл җыелган документларга тәфтиш һәм гомуми нәтиҗә ясау Уфа губерна земство управасы хезмәткәре М.И. Обуховка (1871–1943) йөкләнә.

Үткәрелгән тикшеренүгә йомгак ясап, М.И. Обухов күпчелек милли мәктәпләргә ислях кылу (яңарту) идеясе үтеп керүен искәртә. Аның раславынча, губернада барлыгы 285 иске (кадими, конфессиональ) мәктәп кенә исәпләнә (18,1%) [шунда ук, б. 31]. Бер үк вакытта, «ысуле тәгълим ягыннан караганда», катнаш мәктәпләрнең саны күп булуы да мәгълүм. Мәсәлән, «Вакыт» газетасы хәбәр иткәнчә, 1912/1913 уку елында Минзәлә өязендә ысуле кадим (50) һәм җәдиди мәктәпләрдән тыш (230), 579 катнаш мәктәп гамәлдә була [Вакыт, 1913, 8 ноябрь].

Шул рәвешле, стастистика хезмәткәре төбәктәге мәктәпләрнең яртысыннан артыгы монтазам ибтидаи мәктәпләр исәбендә булуын вә аларның дөньяви фәннәргә йөз тотуын ассызыклап, хезмәтендә мондый типтагы мәктәпләрнең санын китерә: Бәләбәй өязендә – 211, Бөре өязендә – 168, Златоуст өязендә – 25, Минзәлә өязендә – 215, Стәрлетамак өязендә – 137, Уфа өязендә – 93 (губернада барлыгы – 849) [Обухов, с. 42]. Димәк, губерна күләмендә дөньяви белем бирү юнәлешендә соңгы дистә елда җитди адым ясала.

М.И. Обухов фикеренчә, мөселман мәктәбе ул халыкның белемгә ихтыяҗын канәгатьләндерә торган һәм башлангыч рус мәктәбе белән тигез хокукта гомумгуберна уку йортлары челтәренә керә алырлык рациональ типтагы инородецлар башлангыч училищесы булырга мөмкин [шунда ук].

Әлеге уку йортларында шәкертләр нинди китаплардан файдаланганнар соң? Биредә тәгълим-тәрбия эше Әхмәтһади Максудиның «Мөгаллим әүвәл», «Мөгаллим сәни», Риза Фәхретдиннең «Тәрбияле бала», Фатыйх Кәриминең «Тарихе әнбия», Нәҗип Думавиның «Безнең мәктәп», Шаһидулла Вахитовның «Гыйльми хисаб» дип аталган хезмәтләре һ. б. уку әсбаплары буенча алып барыла [Любимов, с. 2–4].

Мәгариф өлкәсендәге земстволар эшенә әйләнеп кайтыйк. Уфа губерна земствосының мөселманнар ихтыяҗларын исәпкә алырга омтылуын милли матбугат һәрдаим яктыртып барган. Шунысы игътибарга лаек, «милли мәгарифкә азрак булса да булышканлыктан, Уфа губернасының өяз земстволары башкаларга үрнәк итеп күрсәтелгән» [Ваһапов, б. 61]. Мисал өчен, Уфа земствосы «татар теленә әдәбият вә уку китаплары тәрҗемә кылырга ел саен аерым сумма тәгаен кыла» башлаган [шунда ук, б. 177], мөселман җәмгыятендә гыйлем-мәгърифәт тарату нияте белән 1914 елда сигез авылда китапханә ачкан, алты данә рисалә нәшер итәргә ярдәм иткән. Якын киләчәктә түбәндәге чаралар кирәк дип табылган: русча-татарча мәктәпләрнең

[1] Земство тарафыннан барлыгы 1579 мәктәп теркәлә.

укытучылары өчен татар теле курслары һәм китапханәләр ачу, моңардан тыш 13 кичке китапханә булдыру, гомуми мәгариф турында рисалә вә китаплар бастыру һ. б. [Тормыш, 1914, 2 ноябрь].

Уфа губерна земствосы тарафыннан «Дүртъеллык башлангыч мөселман мәктәбе өчен программа» да төзелә, ул түбәндәге предметлардан гыйбарәт: дин тәгълиматы, туган тел, хисап (арифметика), Россия тарихы, география, рус теле, җыр, гигиена, табигать белеме, рәсем [БР МА, И-132 ф., 1 тасв., 15 эш, 1 кгз.].

Земство мәктәпләренә килгәндә, татар вакытлы матбугатында алар «татарлар арасында мәкъбулияткә кереп китә алмый» дигән фикер дә күренә. Моның сәбәбе – биредә дин дәресләренә, ана теленә игътибар аз булу. Нәтиҗәдә, ата-ана баласын, земство мәктәбеннән алып, мәхәллә мәктәбенә укырга бирә [Тормыш, 1914, 23 февраль]. Әлеге теманы дәвам итеп, «Тормыш» газетасы гайре мөселманнарның мөрәҗәгате вә газап-борчулары белән укучыларын таныштыра: «Әгәр дә без үземезгә бирелгән кадерле сәгать, кадерле минутларның кыйммәтен тәкъдир итүен тиешлесенчә файда алырга тырышмасак, безнең өчен кем кайгырыр?» [Тормыш, 1914, 16 март].

Шушы елларда татар вакытлы матбугатында «Мәктәпме, школамы?» темасына иҗтимагый моназара рәвешендә мәкаләләр дөнья күрә. Хосусан, Ш.Й. Мәхмүтов[1] (Мәхмүдов) мөселман авылларында ачылган рәсми мәмләкәт школаларында «дин вә милли тел укытыр өчен куелган вакыт бик аз», ди. «Бу аз вакытта, никадәр мәгълүматлы вә иҗтиһадлы мөгаллим булса да, күп нәрсә үгрәтергә, күп нәрсә белдерергә муафыйк булачак түгел. Моның өстенә рәсми мәмләкәт школаларында мөселман динен укыту мәҗбүри түгел, имтихан програмасында кертелми, шәкерт дин дәресен белмәсә яки укымаса, класста калдырылмый <...> Школадан кайткач, укырга дәрес бирелсә, балаларның милли укуына вакыт калмый <...>. Шул сәбәпле, рәсми мәмләкәт школаларында милли уку, милли язуны кирәгенчә укытыр өчен юллар күренми. Милли укуны дәвам иттерү, балага милли рух бирү өчен милли мәктәпләрнең булулары лязем, милли ибтидаи мәктәпсез милләт яши алмас», – дип яза автор [Тормыш, 1914, 26 ноябрь].

Нәкъ менә шушы кыйблада иҗат итүче, үзенең бар аңлы гомерен милләтенә фидакяр хезмәт итүгә багышлаган тагын бер зыялы шәхесебез Гайсә Еникеев[2] фикерләрен дә китерик: «Минемчә, милли мәдрәсәләребезгә, яһүд, рус мәктәпләренә керәчәк татар балаларының ибтидаи тәрбиясе саф ана телендә булып, аларга чын татар рухын сеңдерү тиеш кенә түгел, бәлки фарыз. Чөнки кечкенә балалар бик тиз әзерләнүчән һәм төрле нәрсәгә, кирәк яхшы, кирәк начар булсын, өйрәнеп калучан булалар» [Тормыш, 1915, 17 март].

[1] Шәрәфетдин Йәләлетдин улы Мәхмүтов (1853–1932) – педагог, җәмәгать эшлеклесе, Уфа губернасыннан III чакырылыш Россия империясе Дәүләт думасы депутаты.

[2] Гайсә Хәмидулла улы Еникеев (1864–1931) – педагог, мәгърифәтче, этнограф, Казан губернасыннан III чакырылыш Россия империясе Дәүләт думасы депутаты, Оренбург губернасыннан IV чакырылыш Россия империясе Дәүләт думасы депутаты.

Хөкүмәт мәктәбенә йөргән мөселманнар хакында Г.Х. Еникеев туплаган статистик мәгълүмат кызыксыну уята. 1913 ел азагы – 1914 ел башында Санкт-Петербургта уздырылган Беренче бөтенроссия халык мәгарифе съездында, земство материалларына таянып, докладчы түбәндәге саннарны китерә: «Уфа губернасында укыган мөселманнарның проценты башкаларга караганда байтак югары. Анда да русча укый-яза белмәгәннәрнең проценты шаккатырлык зур. 1911 елда земство статистикасы күрсәтүенә караганда, хөкүмәт мәктәбенә инородец балаларының 5,5 проценты гына йөргәннәр. Хәлбуки, рус авылларында уку яшендәге балаларның 50,5 проценты школага йөри. Димәк, бу губернадагы мөселман балаларының 94,5 проценты школага бармыйча, яки бөтенләй укымый калалар, яки үзләренең хосусый мәктәпләрендә генә укып калалар. Башка җирләрдә хәл моннан да начаррак» [Тормыш, 1914, 18 гыйнвар].

Кайбер эшлеклеләр бер үк вакытта дини һәм дөньяви уку йортларының кирәклеген ассызыклый. Мәсәлән, күренекле татар галиме, мөгаллим, «Йолдыз» газетасы нашире һәм мөхәррире, җәмәгать эшлеклесе Әхмәтһади Максуди (1868–1941) карашы буенча, мөселман халкына, тел һәм динне саклау өчен, мәхәллә мәктәпләрендә дә, дөньяви гыйлем, рус телен үзләштерү өчен, «ышкуллар»да да укырга кирәк, ә киләчәктә «мәктәпләрне дә, ышкулларны да ислях кылу» зарур [Казан утлары, 2018, № 9, б. 170, 173].

«Школа»ны яклаучылар арасында мөселман рухани вәкилләре, башкорт һәм татар мөгаллимнәре һәм земство хезмәткәрләре була [Карагыз: Азаматова, б. 102].

Шулай итеп, XX гасыр башында күпмилләтле һәм күпдинле регионнарның берсе булган Уфа губернасында милли мәктәп сан буенча да, сыйфат буенча да үсә, сизелерлек казанышларга ирешә. Төрки-мөселманнарда гасырлар буе калыпланган гомуми башлангыч белем бирү системасы, башлангыч мәктәпнең миллилеген саклап калу белән беррәттән, уку-укыту процессын европалаштыру, аны яңарту буенча олы бер хәрәкәткә әверелә.

Әдәбият

Азаматова Г.Б. Земское самоуправление в многонациональном регионе России (на примере Уфимской губернии, 1874–1917 гг.): дис. ... д-ра ист. наук / Ордена Знак Почета Институт истории, языка и литературы Уфимского федерального исследовательского центра Российской академии наук. Уфа, 2018. 586 с.

Бөтенрусия мөгаллимнәренең беренче гомуми съезды // Тормыш. 1914. 18 гыйнвар.

Вәһапов Н.Ә. Татар вакытлы матбугатында мәгариф һәм тәрбия мәсьәләләренең чагылышы (1907–1916 еллар). Казан: ТР ФА Ш. Мәрҗани исем. Тарих институты, 2010. 188 б.

Земство школалары // Тормыш. 1914. 23 февраль.

Земство школаларына дин мөгаллиме тәгаен иткәндә // Тормыш. 1914. 16 март.

Любимов А. Мактабы и медресе г. Уфы и 1-го района Уфимского уезда. Уфа, 1914. 10 с.

Мәктәпме, школамы? // Тормыш. 1914. 26 ноябрь.

Мәктәпме, школамы? // Тормыш. 1915. 17 март.

БР МА. И-132 ф., 1 тасв., 15 эш.

Обухов М.И. Мектебы Уфимской губернии. Народное образование в Уфимской губернии в 1917 г. / сост.: С.В. Вахитов, Ю.В. Ергин. Уфа: Вагант, 2006. 136 с.

Первая всеобщая перепись населения Российской Империи, 1897 г. / под ред. Н.А. Тройницкого. СПб.: Изд-е ЦСК МВД, 1904. Т. XLV. Уфимская губерния. Тетрадь 2. [3], XI, 189 с.

Уфа губерниясендә мөселман мәктәпләре // Вакыт. 1913. 8 ноябрь.

Уфа губерниясендә мөселман мәктәпләре // Вакыт. 1913. 8 декабрь.

Уфа земствосы вә мөселманнар // Тормыш. 1914. 2 ноябрь.

Әхмәдһади Максуди мәкаләләре (Ленар Гобәйдуллин кереш сүзе белән) // Казан утлары. 2018. № 9. Б. 170–175.

Әхтәмова Алсу Вазыйх кызы,

тарих фәннәре кандидаты, ТР ФА Ш. Мәрҗани исемендәге

Тарих институтының өлкән фәнни хезмәткәре